

19. Георгий Михайлович, Великий Князь. Монеты царствования Александра III / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. М-ва путей сообщений, 1888. – Атл. 28 л. – 118 с., ил.
20. Георгий Михайлович, Великий Князь. Монеты царствования Анны Иоановны / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. М-ва путей сообщений, 1904. – 298 с., ил.
21. Георгий Михайлович, Великий Князь. Монеты царствования Елизаветы I и Императора Петра III / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. М-ва путей сообщений, 1896. – Т. 1. – 310 с. ; Т. 2. – 156 с.
22. Георгий Михайлович, Великий Князь. Монеты царствования императора Петра I, Екатерины I / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. М-ва путей сообщений, 1894. – 252 с.
23. Георгий Михайлович, Великий Князь. Монеты царствования Императора Павла I и Императора Александра I / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. М-ва путей сообщений, 1891. – 238 с., ил.
24. Георгий Михайлович, Великий Князь. Монеты царствования Императрицы Екатерины II / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. Бланк, 1892. – Т. 1. – 380 с., ил.
25. Георгий Михайлович, Великий Князь. Монеты царствования Императрицы Екатерины II / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. М-ва путей сообщений, 1894. – Т. 2. – 172 с., ил.
26. Георгий Михайлович, Великий Князь. Монеты царствования Иоана VI / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. Бланк, 1904. – 60 с., ил.
27. Георгий Михайлович, Великий Князь. Описание и изображение некоторых редких монет / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. М-ва путей сообщений, 1886. – 52 с.
28. Георгий Михайлович, Великий Князь. Русские монеты 1881–1890 / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. М-ва путей сообщений, 1890. – 124 с., ил.
29. Георгий Михайлович, Великий Князь. Русские монеты чеканенные для Пруссии 1759–1762, Грузии 1804–1833, Польши 1815–1841, Финляндии / Георгий Михайлович Вк. Кн. – СПб. : Тип. Бланк, 1891. – 330 с., ил.
30. Ильин А. Русские монеты, чеканные с 1725 по 1801 гг. / А. Ильин, И. Толстой. – СПб. : [б. и.], 1910. – 141 с.
31. Ильин А. А. Русские монеты. Медная монета с 1700 по 1725 гг. Петра I / А. А. Ильин. – Петроград : Изд. Картограф. заведения А. Ильина. 1918. – 62 с.
32. Ильин А. А. Топография кладов серебряных и золотых слитков / А. А. Ильин. – Петербург : [б. и.], 1921. – № 209. – 46 с.
33. Ильин А. Русские монеты, чеканенные с 1801 по 1904 гг. / А. Ильин, Хр. Гиль. – СПб. : [б. и.], 1904. – 145 с.
34. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. – Вінніпег : [б. в.], 1985. – Т. 1. – 578 с. ; Т. 2. – 600 с.
35. Piotrowicz L. Monety muzeum t-wa przyjaciot nauk w Lucku. Monety zymskie w muzeum Wołyńskim w Lucku. Jan Fitzke. Skarby monet historycznych w muzeum Wołyńskiego / Ludwik Piotrowich. – Kraków : Nakładem Wołyńskiego Towarzystwa przyjaciot nauk w Lucku z zasilkiem funduszu kultury narodowej, 1939. – 68 s.
36. Stonczynski Z. Dawne monety polskie dynastii Piastow I Jagiellonow / Z. Stonczynski. – Piotrków, 1883.
37. Szwagrzyk J. Pieniadz na ziemiach polskich / J. Szwagrzyk. – Wrocław, 1990
38. Gumowski M. Podrecznik numismatyki polskiej / M. Gumowski. – W. ; S., 1975. – 255 s.
39. Karpinski Z. Ustoję pieniezne w Polsce od roku 1917 / Z. Karpinski. – W., 1968.
40. Kaminski C. Ilustrowany catalog monet polskich 1916–1975 / Czeslaw Kaminski. – Warszawa : Krajowa agencja wydawnicza, 1976. – 190 s.
41. Kopicki E. Ilustrowan skorowidz pieniedzy polskich i z polska zwiazanych. H. 2 / Edmund Kopicki. – Warszawa : Polskie towarzystwo numismatyczne. 1995. – 370 s.
42. Kurpiewski J. Katalog monet polskich (1506–1573) / Janusz Kurpiewski. – Warszawa : Polskie towarzystwo numizmatyczne, 1994. – 244 s.
43. Lewicki T. Swiat slowianski w oczach pisarzy arabskich / T. Lewicki // Slawia Antigua. – Poznań, 1949/1950. – Т. 2, zesz. 2. – S. 364.

УДК 94.(477.82)«1906–1914»

Валентина Приймак

Основні напрями столипінського аграрного курсу та його реалізація у Волинській губернії в 1906–1914 рр.

У статті досліджено основні напрями столипінської аграрної реформи у Волинській губернії в 1906–1914 рр. Проаналізовано зміст, шляхи, методи та особливості реалізації основних напрямів реформи на Волині. На основі аналізу кількісних та якісних показників розвитку сільського господарства губернії визначено економічну ефективність реформування волинського села. Показано основні зрушення, які відбулися в сільському госпо-

дарстві краю в цей період. Проаналізовано основні показники соціально-економічного розвитку Волинської губернії, а також вплив аграрних перетворень на розвиток промисловості, транспорту, торгівлі, соціальної сфери.

Ключові слова: Волинська губернія, столипінська аграрна реформа, землеволодіння.

Приймак В. Основные направления столыпинского аграрного курса и его реализация в Волынской губернии в 1906–1914 гг. В статье исследованы основные направления столыпинской аграрной реформы в Волынской губернии в 1906–1914 гг. Проанализированы содержание, пути, методы и особенности реализации основных направлений реформы на Волини. На основании анализа количественных и качественных показателей развития сельского хозяйства губернии, определена экономическая эффективность реформирования волынского села. Показаны основные сдвиги, которые произошли в сельском хозяйстве края в данный период. Проанализированы основные показатели социально-экономического развития Волынской губернии, а также влияние аграрных преобразований на развитие промышленности, транспорта, торговли, социальной сферы.

Ключевые слова: Волынская губерния, столыпинская аграрная реформа, землевладение.

Przymak V. Basic Directions of Stolypin Agrarian Course and Its Realization in the Volyn Province in 1906–1914. In the article the basic directions of Stolypin agrarian reform in the Volyn province in 1906–1914 have been investigated. The content, ways, methods and peculiarities of the basic directions of reform realization in Volyn have been analysed. On the analysis of quantitative and qualitative indices of the province agricultural development the economic efficiency of the Volyn village reformation has been determined. The main changes that took place in the agriculture of the region in that period have been revealed. The basic indices of Volyn province social and economic development have been analysed, and also the agrarian transformations influence on the development of industry, transportation, trade and social sphere has been defined.

Key words: Volyn province, Stolypin agrarian reform, landownership.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аграрна історія Волині кінця XIX – поч. XX ст. заслуговує уваги дослідників, оскільки волинське село упродовж цього часу пережило кілька хвиль масштабних реформ. Однією з них була столипінська аграрна реформа, започаткована в Російській імперії у 1906 р. Оскільки Волинь у той час перебувала під імперською владою, її аграрний сектор також став об'єктом реформування.

Столипінську аграрну реформу вивчали і в загальноросійському, і в регіональному аспектах. Однак і донині фактично не вироблено єдиних підходів щодо її інтерпретації, тому в науковій літературі трапляються різні, іноді діаметрально протилежні оцінки: від критично-негативних до апологетичних.

Актуальність теми полягає в потребі детальнішого дослідження основних її напрямів на сучасних методологічних засадах і неупередженого, об'єктивного висвітлення з наукових позицій. Можливість такого дослідження зумовлене не лише застосуванням нових підходів і сучасних методологій, а й значним розширенням джерельної бази, залученням до наукового обігу важливих матеріалів та документів, які були раніше недоступні для дослідників.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Аналізуючи стан наукової розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, ми дійшли висновку, що історіографія порушеної проблеми не відзначається великою кількістю спеціальних досліджень. Переважна більшість авторів не формулювали й спеціально не досліджували проблему проведення столипінської аграрної реформи на Волині у 1906–1914 рр. урядом Російської імперії. Лише окремі аспекти теми частково висвітлювалися в науково-історичних, публіцистичних та документально-статистичних працях загального характеру.

Якісно новий етап у вивченні цієї проблематики розпочався зі здобуттям Україною незалежності. Він позначився переосмисленням традиційних поглядів на столипінську реформу, поглибленням дослідження різних її аспектів.

Серед сучасних українських дослідників аграрної історії України початку XX ст. варто відзначити дослідження М. Якименка, В. Нечитайла, В. Венгерської, І. Власюка, Ю. Вовка, Н. Романюк [1–3; 18; 24; 30] та ін. З останніх досліджень варто відзначити монографію О. П. Реєнта та О. В. Сердюка «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)» (2011 р.) [23].

Важливе місце в дослідженні різних аспектів столипінської аграрної реформи на Волині посідають історично-краєзнавчі розвідки сучасних волинських істориків В. Кудя, Л. Гайдай, Я. Шабали, М. Півницького, В. Надольської, А. Ткачука [17; 18; 20; 25; 27–29].

Мета статті – на основі вивчення широкого кола джерел, передусім архівних документів, відтворити цілісну картину проведення столипінських перетворень у сільському господарстві Волинської губернії, дати об'єктивну оцінку аграрної політики, визначити основні її напрями, виділити її позитивні та негативні сторони, проаналізувати її специфіку, зумовлену особливостями економічних відносин на Волині.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Основним документом, який започаткував столипінську аграрну реформу, став іменний царський указ від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону щодо селянського землеволодіння і землекористування» [22, с. 970].

Загалом аграрна реформа передбачала вирішення таких основних завдань:

- реформування системи землеволодіння;
- удосконалення землекористування;
- активізація земельного ринку для задоволення потреб різних категорій селян у землі;
- піднесення загальної продуктивності та культури землеробства через надання селянам фінансової, матеріальної, агрономічної, технічної допомоги, створення зразково-показових господарств тощо;
- переселення частини селян в окремі губернії європейської та в азійську частину Російської імперії.

Землевпорядним комісіям надавалося право в процесі землеустрою общин виділяти окремих домогосподарів без згоди загального сходу, якщо таке виділення не порушувало інтересів общини. Із урядових документів зрозуміло, що столипінська аграрна реформа передбачала добровільний вихід селян з общини, а не її примусову ломку, полегшуючи такий перехід там, де землеволодіння ставало постійним (безпередільним). Земля надавалася в особисту власність домогосподаря, що було пов'язано з побоюваннями уряду парцеляції виділених ділянок. Домогосподар мав можливість розгорнути свою ініціативу, розпоряджаючись повністю своєю землею.

Реалізація аграрної реформи 1906 р. на Волині мала свої особливості. Якщо впродовж 1906–1914 рр. по всій Російській імперії закріпили землю в особисту власність майже чверть усіх селянських господарств, то на Правобережжі цей процес охопив 48,6 % господарств з общинним землеволодінням. Це пояснювалося тим, що в багатьох місцевостях на Правобережжі община припинила існування ще в XVI ст. і їй на зміну прийшло подвірне землеволодіння. Наприклад, на Волині, згідно зі статистикою землеволодіння 1905 р., було 98,2 % селянських господарств на подвірному праві землеволодіння і лише 1,8 % общинних. Подвірна форма землеволодіння полегшувала селянам процес закріплення землі в особисту власність, оскільки поступово привчала селянина відчувати себе власником свого наділу і стала тією психологічною умовою, яка забезпечила цю підготовку. За роки реформи в особисту власність закріпили землю 95,7% селян Волинської губернії [28, с. 54].

На місцях, зокрема й у Волинській губернії, відповідно створювалися губернські та повітові землевпорядні комісії. Згідно з відповідним указом, губернську комісію очолював губернатор, до неї входили губернський очільник дворянства, особа, призначена Головним управлінням, керівник Казенної палати, управителі Селянського та Дворянського банків або уповноважені ними особи, члени окружного суду та інші чиновники. Ще шістьох членів комісії обирали губернські земські збори, серед них мало бути троє селян. До повітових комісій входили повітовий очільник дворянства, голова повітової земської управи, представник ГУЗІЗ та інші чиновники. Крім того, до складу комісії входило три представники від селян, які визначалися жеребкуванням зі списків кандидатів, що їх подавали волосні сходи повіту [22, с. 199, 200]. Зазвичай, роботою повітової комісії керував представник Головного управління. Згодом, окремим циркуляром Волинської губернської землевпорядної комісії, повітовим комісіям рекомендували запрошувати на засідання з правом дорадчого голосу уповноважених від єпархіального духовенства [12, арк. 14].

У циркулярі Головного управління на ім'я губернаторів акцентувалася увага на тому, що в обов'язок цих комісій входить: по-перше, закріплення в особисту власність окремих домовласників ділянок із общинної землі; по-друге, виділення, по можливості в одному місці, ділянок як закріплених уже в особисту власність, так і заявлених на закріплення у власність при загальному поділі общинної землі [6, арк. 1].

Уже в жовтні 1906 р. було порушено питання про фінансування повітових землевпорядних комісій. Так, канцелярія волинського губернатора повідомила листом Острозьку повітову землевпорядну комісію про те, що управитель губернії дав розпорядження місцевій скарбниці про відкриття кредиту на суму 1505 руб. 55 коп. на утримання повітової комісії до кінця року. Із цієї суми передбачалося 505 руб. 55 коп. на оплату постійному члену від Головного управління, 200 руб. – на утримання секретаря, 100 руб. – на облаштування приміщення. Також, передбачалися кошти на винагороду трьом селянам із розрахунку по 200 руб. у рік кожному [13, арк. 3]. Однак, це була лише підготовча робота, а створення повітових комісій почалося із середини 1907 р. Практичну ж роботу для реалізації реформи на Волині комісії розпочали з осені 1907 р. Наприклад, землевпорядна комісія

Ковельського повіту взялася до праці 14 серпня 1907 р. Її очолив повітовий предводитель дворянства барон Ульріх Петрович фон Офенберг. До першого її складу ввійшло 11 осіб. Проте, секретарем і землеміром її укомплектували лише через два місяці, у жовтні [7, арк. 17].

Робота комісії полягала у внутрішньонадільній розкладці земель на окремі ділянки, допомозі Селянському поземельному банку в продажу поміщицьких земель селянам, наданні в оренду та продажу селянам казенних земель, сприянні селянським сім'ям у переселенні в східні регіони, посередництві між селянами й поміщиками в розверстанні черезсмужжя, спільних володінь тощо. Для прикладу: серед восьми питань, які розглядала Острозька повітова землевпорядна комісія 9 червня 1908 р., були такі: про виділення позики селянській громаді із семи господарів на покупку землі при с.Окинах; про розподіл землі, придбаної в землевласника Хомякова між членами громади с. Івачкова; про розподіл надільних земель на відрубні частки в с. Садку; про видачу позик селянам с. Лючина для переносу будівель на відрубні ділянки тощо [14, арк. 22].

Щодо землевпорядних робіт, то основною складовою частиною реформи у Волинській губернії була реорганізація тодішньої системи землекористування, головними недоліками якої були черезсмужжя та вузькосмужжя, наявність сервітутів. Інакше кажучи, головним завданням реформи тут було зведення черезсмужжя в один наділ і утворення відрубних та хутірських господарств.

Незважаючи на зусилля місцевих землевпорядних комісій та влади, у 1907 р. реформування земельного устрою на Волині просувалося повільними темпами. Основними причинами цього були: неузгодженість проектів із побажаннями окремих власників; вагання селян та недовіра до реформи; значне черезсмужжя та пасовищні сервітути, що ускладнювали проектні роботи; недостатнє фінансування; небажання селян міняти звичний побут; нерегульованість спірних питань селян із землевласниками тощо [8, арк. 2, 11, 12, 16, 17]. Причому в останньому випадку землевпорядні комісії, передусім, враховували інтереси поміщиків. Наприклад, 26 березня 1907 р. селяни с. Вілії Острозького повіту звернулися в повітову землевпорядну комісію з клопотанням: виділити селянські надільні землі поблизу села і, якщо можливо, в одному місці для кожного господаря; надати можливість охочим виселитися на хутори; надати позики на переселення тим господарям, які будуть їх потребувати. Комісія розпочала підготовчі роботи й доручила старшому землеміру А. М. Раєвському розглянути справу. Однак, листом від 2 жовтня він повідомив комісію, що не може скласти проект землевпорядних робіт, оскільки селяни не змогли домовитися з поміщиком Рекном, оскільки вимагали від нього надто великих поступок на свою користь [15, арк. 6, 13].

Крім того, з економічного погляду, перехід на новий землеустрій був ефективним для господарств розміром 6–7 десятин і більше. Лише такі господарства могли стати рентабельними і прибутковими. На менших ділянках було фактично неможливо налагодити успішне господарювання, тому малоземельні власники заявляли, що їм не вигідно переходити на новий землеустрій, вони не хотіли відмовлятися від пасовищних сервітутів та інших об'єктів, які перебували у спільному користуванні. Так, у справі про становище у Волинській губернії за 1908 р. зазначалося, що в тих місцевостях, де розміри земельних наділів були менші за вісім десятин, селяни неохоче переходили на хутори чи відруби, вважаючи, що таким способом збільшити прибутковість своїх господарств неможливо [26, арк. 482].

Загалом створення хутірських господарств на Волині було справою новою, тому на початковому етапі реформи часто відчувався брак практичного досвіду. Серед волинських хуторів, закладених у 1907 р., лише незначна частина стала самодостатніми господарствами. Це відзначили члени делегації від селян Подільської губернії, що відвідала Волинь того ж року. Делегати звернули увагу на добре впорядковані господарства іноземних колоністів та окремі хутори місцевих селян на Житомирщині. У Володимир-Волинському повіті відзначили лише Завидів як хутір у повному розумінні цього слова [21, с. 10–11]. Для прискорення реформи і пропаганди хутірського господарювання із 1908 р. на Волині розпочалося створення зразкових хуторів, яким передбачалася фінансова та матеріальна допомога. Про це свідчить справа «Про створення у повітах Волинської губернії показових хутірських господарств» [16, арк. 1–6].

Водночас, селяни бачили реальну користь від удосконалення землекористування, особливо від ліквідації черезсмужжя, то ж у 1907 р. від них почали надходити відповідні заяви до повітових землевпорядних комісій. Так, до 1 жовтня 1907 р. в комісію Ковельського повіту надійшли заяви про ліквідацію черезсмужжя та перехід на відруби від мешканців сіл Майдан, Чернче, Козлиничі, Бірки та інших, всього понад 670 дворів [9, арк. 39]. До осені 1908 р. було складено проекти для трьох громад (498 дворів), проведено землемірні роботи і реалізовано один проект для однієї громади (41 двір) на площі 9 дес. [10, арк. 3, 188]. За період від січня 1909 р. до березня 1911 р. було подано ще 11 таких заяв від 2023 дворів, однак комісія за цей період змогла виконати сім проектів від 470 дворів. Це свідчить про те, що темпи реалізації землевпорядних робіт значно відставали від потреб.

За посередництвом землевпорядної комісії Луцького повіту на початок 1909 р. було розверстано селянські землі з поміщицькими на площі 361 дес., на хутори перейшли понад 500 господарів у дев'яти громадах на площі 5114 дес. До кінця року в комісію надійшли заяви від 89 громад (4334 двори), було складено 22 проекти для 1308 дворів і проведені землемірні роботи [11, арк. 55, 176].

Загалом по Волинській губернії до 1912 р. в повітові землевпорядні комісії надійшло 23 562 заяви про ліквідацію черезсмузжя і за цим показником вона посідала перше місце серед 47 губерній європейської Росії [17, с. 76].

Землевпорядні роботи проводилися в повітах із різною інтенсивністю. Активніше вони велися у Володимир-Волинському, Житомирському, Луцькому, Новоград-Волинському повітах, повільніше – в Ізяславському, Староконстантинівському та Кременецькому повітах.

Загалом же упродовж 1907–1914 рр. у Волинській губернії з клопотанням про проведення землевпорядних робіт у відповідні комісії звернулося 185 853 селянські двори. Серед правобережних губерній це найвищий показник (для порівняння: у Київській губернії – 149 980, у Подільській – 73 060 дворів). За цей період на Волині було впорядковано 54 938 дворів на площі 382 191 дес., у тому числі створено 49 091 одноосібне господарство. Із загальної кількості землевпорядкованих господарств одноосібні становили 89,4 %. Цей показник був найвищий серед українських губерній (середній показник по Україні становив 70,4 %) [30, с. 66]. Однак якщо підрахувати частку господарств Волинської губернії, у яких було проведено землевпорядні роботи, щодо заявлених потреб, то вона становила лише 30 %. Проте, оцінюючи темпи й результати землевпорядних робіт на Волині у процесі столипінської аграрної реформи, потрібно взяти до уваги, що сама реформа, за задумом її автора, мала тривати 15–20 років, тобто 30 % реформованих господарств слід сприймати не як кінцевий, а як поточний результат. Можна допустити, що якби Перша світова війна не перервала реформу, то вона в наступне десятиріччя розвивалася б динамічніше.

Звіти повітових землевпорядних комісій свідчать про те, що пік їх діяльності припав на 1908–1909 рр., коли, очевидно, більшість селян усвідомила корисність переходу до особистої власності на землю.

Столипінську аграрну реформу не слід обмежувати реорганізацією землеволодіння та землекористування, хуторизацією та переселенською акцією. Адже, окрім важелів юридичного, економічного та організаційного характеру, в згаданих вище сферах, вона передбачала комплекс заходів, спрямованих на піднесення культури господарювання та загальної культури місцевого селянства, що забезпечувало умови для росту ефективності та загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва.

З'ясування суспільно-історичних передумов столипінської аграрної реформи вимагає дещо ширшого погляду на цю проблему. На наш погляд, розкрити ці передумови, лише виходячи з аналізу соціально-економічної та політичної ситуації, яка склалася на початку ХХ ст., неможливо. По-перше, тому, що аграрне питання, яке постало в Російській імперії на цей час і саме в такому вигляді, значною мірою було продиктоване реформою 1861 р. Адже головні завдання, визначені нею, не були повністю реалізовані, про що свідчить аналіз ситуації в аграрному секторі Волинської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. По-друге, реформу не слід сприймати тільки як зміни в системі землеволодіння та землекористування, а як широкий комплекс заходів, продиктованих чинниками економічного, політичного, соціального й навіть культурного характеру. Виходячи із цього, потрібно визначити природу цих чинників, проаналізувати роль кожного з них в аграрній політиці російського самодержавства. Для цього слід охопити хронологічно ширший період, щоб проаналізувати еволюцію самого змісту земельного питання, виявити мотивацію столипінського аграрного курсу.

Аналіз передумов реформи П. Столипіна засвідчує, що їх не можна обмежити лише політичним характером, так само, як і не можна зводити до суто економічних або агротехнологічних заходів. Їх потрібно розглядати в комплексі й у тісному взаємозв'язку.

Головною передумовою економічного характеру була низька продуктивність сільськогосподарського виробництва, що зумовило відставання аграрного сектора й стримувало загальний економічний прогрес. Причиною цього були не стільки залишки феодально-кріпосницьких відносин у вигляді великого поміщицького землеволодіння, як недосконала система господарювання і недостатній розвиток ринкових відносин.

Каталізатором соціально-політичного характеру стали селянські виступи, причиною яких було важке матеріальне становище частини селянства, невирішеність його соціально-економічних проблем. Ріст соціальної напруги в державі загалом і в регіонах зокрема диктував потребу прийняття відповідних політичних рішень, які мали виконати ряд взаємопов'язаних завдань: збереження самодержавного ладу, стабілізація політико-соціального становища на селі, модернізація аграрного сектору як основи економічного піднесення. Аграрна реформа стала одним із головних засобів їх вирішення.

Однак все ж особливо актуальною для Волині була реорганізація землекористування, основними складниками якої були усунення черезсмужжя та вузькосмужжя, а також ліквідація сервітутів. Головним завданням у цій сфері було зведення черезсмужжних ділянок в один наділ і утворення відрубних та хутірських господарств. Щодо формування хутірсько-відрубної системи господарювання, то до 1914 р. у Волинській губернії на хутори та відруби виділилися 36 910 господарств, що становило трохи більше 11 % їх загальної кількості. З огляду на те, що реформа тривала лише сім років, цей показник можна вважати задовільним.

Значну роль у процесі реалізації столипінської аграрної реформи відіграв Селянський поземельний банк. Він став активним чинником у формуванні ринку землі, виконував важливу роль у її перерозподілі. За його сприяння значною мірою виконувалися землевпорядні роботи, завдяки наданню кредитів та допомог селянам-одноосібникам відбувалося формування хутірського укладу. Хоча, як свідчать документи, місцеві відділення Селянського банку далеко не повною мірою задовольняли потреби волинських селян у позиках. Загалом його діяльність сприяла розвитку товарно-грошових відносин в аграрному секторі.

Одним із напрямів аграрної реформи була переселенська політика столипінського уряду. Переселенням селян з Волині в окремі губернії європейської та азійської Росії планували зменшити аграрне перенаселення та земельний дефіцит у регіоні. У 1906–1913 рр. із Волинської губернії до Сибіру виїхало 7576 сімей (44 988 осіб). Найбільш активним був у 1907–1910 рр., коли з Волині виїхало 80 % загального потоку переселенців. Однак, через фінансові та матеріальні труднощі, починаючи із 1911 р., потік переселенців зменшується, а частина з них навіть починає повертатися додому. Натомість, активізується переселення в європейську частину Росії. Однак на вирішення проблеми земельного дефіциту та зменшення аграрного перенаселення на Волині переселенська акція суттєво не вплинула.

Складовими частинами реформи також слід вважати комплекс заходів, спрямованих на підвищення культури господарювання. Серед них передусім слід виділити надання різнопланової агрономічної допомоги, поширення серед селян фахових сільськогосподарських знань. Усі вони мали на меті здійснити своєрідну «агротехнологічну революцію», подолати відставання сільського господарства, забезпечити піднесення ефективності та зростання загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва. Однак, слід зазначити, що ці заходи значно відставали від реальних потреб. Крім того, багато з них не могли дати миттєвого ефекту, а були розраховані на тривалий період. У цьому контексті слід відзначити певну послідовність нового аграрного курсу, оскільки аналіз статистичних даних свідчить про те, що в роки його реалізації у Волинській губернії питання технічної, агрономічної, та фахової допомоги, культурно-просвітницької роботи в середовищі селянства постійно перебували в полі зору органів виконавчої влади. Щороку збільшувалися капіталовкладення в цю сферу, проводилися значні заходи організаційного та практичного характеру, які потенційно сприяли піднесенню загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Список використаних джерел та літератури

1. Венгерська В. Окремі особливості діяльності Волинського відділення Селянського Позбанку в умовах реалізації двох земельних реформ / Вікторія Венгерська // Волинські історичні записки : зб. наук. пр. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2008. – Т. 1. – С. 92–98.
2. Власюк І. Діяльність землевпорядних комісій на Правобережній Україні в 1907–1916 рр. / І. Власюк // Волин. іст. зап. – 2008. – Т. 1. – С. 16–21.
3. Вовк Ю. І. До питання рентабельності селянських господарств України на рубежі XIX–XX ст. / Юрій Вовк // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси : [б. в.], 2001. – Вип. 1. – С. 53–54.
4. Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянського господарства Правобережної України / Лідія Гайдай // Укр. іст. журн. – 1982. – № 7. – С. 119–124.
5. Гайдай Л. І. Зруйнування общини і утворення хуторів та відрубів на Правобережній Україні в роки столипінської аграрної реформи / Л. І. Гайдай // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. : Історія. – Вип. 1. – 1997. – № 2. – С. 10–15.
6. Держархів Волинської обл., ф. 263 : «Ковельская уездная землеустроительная комиссия», оп. 1, спр. 7 : «Директивные указания Главного управления землеустройства и земледелия о порядке переселения крестьян на хутора. 6 ноября 1907 г. – 27 апреля 1915 г.», арк. 1.
7. Держархів Волинської обл., ф. 263 : «Ковельская уездная землеустроительная комиссия», оп. 1, спр. 11 : «Письменный доклад члена землеустроительной комиссии о недостатках в ходе проведения землеустройства. 19 декабря 1907 г.», арк. 17.
8. Там само. – Арк. 2, 11, 12, 16, 17.
9. Там само. – Ф. 263 : «Ковельська повітова землевпорядна комісія», оп. 1, спр. 20 : «Статистичні відомості про проведення земельної реформи в Ковельському повіті», арк. 39.
10. Там само. – Арк. 3, 188.

11. Держархів Волинської обл., ф. 247 : «Луцька повітова землевпорядна комісія», оп. 1, спр. 36 : «Звіт про діяльність Луцької повітової землевпорядної комісії за 1908 рік», арк. 55, 176.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 16 : «Острозька повітова землевпорядна комісія», оп. 1, спр. 18 : «Справа Острозької землевпорядної комісії про засідання 1908 р.», арк. 14.
13. Там само. – Спр. 8 : «Переписка з Волинським губернським присутством по селянським справам і окремим особам з фінансових питань», арк. 3.
14. Там само. – Спр. 18 : «Справа Острозької землевпорядної комісії про засідання 1908 р.», арк. 22.
15. Там само. – Ф. 16 : «Острозька повітова землевпорядна комісія», оп. 2, спр. 22 : «Справа про ходоків с. Вілія», арк. 6, 13.
16. Держархів Житомирської обл., ф. 226 : «Статистичне бюро Волинської губернської земської управи», оп. 1, спр. 50 : «Про влаштування у повітах Волинської губернії показових хутірських господарств (1908–1909)», арк. 1–6.
17. Кудь В. О. Столипінська аграрна реформа на Волині / В. О. Кудь // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. : Історичні науки. – 1999. – Вип. 5. – С. 76–79.
18. Надольська В. В. Економічний розвиток Володимир-Волинського повіту в другій половині XIX – на початку XX століття / В. В. Надольська // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Олександр Цинкаловський і край : матеріали XXVII Наук. істор.-краєзн. конф., присвяч. 1020-й річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народж. О. Цинкаловського (м. Володимир-Волинський, 22 лют. 2008 р.). – Луцьк : [б. в.], 2008. – С. 123–127.
19. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.
20. Півницький М. Польське село напередодні Першої світової війни / Микола Півницький // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини і Полісся : наук. зб. Вип. 19. – Луцьк : [б. в.], 2006. – С. 30–31.
21. Поездка ходаков от крестьян Подольской губернии в Волинскую губернию для ознакомления с хуторским хозяйством. – СПб. : [б. и.], 1907. – 13 с.
22. Полное собрание законов Российской империи: Полное собрание законов Российской империи : собрание 3, т. 26, отд-ние 1. – СПб. : [б. и.], 1909. – 1141 с.
23. Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / Олександр Реєнт, Олександр Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
24. Романюк Н. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. / Неля Романюк // Волинські історичні записки : зб. наук. пр. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2010. – Т. 5. – С. 25–31.
25. Ткачук А. П. Діяльність землевпорядної комісії по проведенню столипінської аграрної реформи в Ковельському повіті (1908–1911) / Анатолій Ткачук // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь : матеріали IX Міжнар. наук. істор.-краєзн. конф. (20–23 січ. 1998 р.). – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 281–282.
26. ЦДДА України, ф. 442 : «Канцелярія київського, волинського і подільського генерал-губернатора», оп. 639, спр. 629 : «Справа з копією всепідданнішого звіту про стан Волинської губернії за 1908 р.», арк. 482.
27. Шабала Я. М. Основні заходи столипінської аграрної реформи та їх реалізація на Волині у 1906–1914 рр. / Ярослав Шабала // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст. – Т. 19–20. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 168–173.
28. Шабала Я. М. Реорганізація земельного устрою на Волині в ході реалізації столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.) / Ярослав Шабала // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. 13. – С. 51–56.
29. Шабала Я. М. Соціально-економічні аспекти реформування волинського села у ході реалізації столипінської аграрної реформи (1906–1914) / Ярослав Шабала // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк : [б. в.], 2008. – Вип. 14. – С. 59–65.
30. Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906–1917 рр.: причини, зміст, наслідки / М. Якименко, О. Краснікова, Д. Селіхов // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 62–70.

УДК 94(477.48) «1917–1921»

Олександр Дем'янюк

Наслідки поразки Української революції 1917–1921 рр.: волинський вимір

У статті проаналізовано й узагальнено причини та наслідки поразки українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. для жителів Волинської губернії. Досліджено суспільно-політичну ситуацію, яка склалася на Волині внаслідок поразки Української революції. Описано події військово-політичного та суспільного